

Швидкий Василь (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

office@krytyka.kiev.ua

УДК 94(477)316.624.3«1950/1969»

АНТИСУСПІЛЬНІ ПРОЯВИ ТА НАСТРОЇ НА ТЛІ ЕКОНОМІЧНИХ «ЗВЕРШЕНЬ» В УКРАЇНІ 1950–1960-х рр.

У статті ставиться проблема, яким чином економічні перетворення, реалізація завдань внутрішньої політики в Україні 1950–1960-х років сприяли формуванню і розвитку антисупільних дій і настроїв населення у середині республіки.

Ключові слова: соціальна політика, девіації, антисупільні прояви, Україна 1950–1960-х рр.

В означений період в Україні продовжувалися масштабні відбудовчі кампанії, міграційні процеси, організації соціальних новотворів¹ тощо. Але їхнє постійне віддалення від періоду нагальної повоєнної відбудови 1940-х років привносило певні зміни в мотивації участі в них радянських громадян.

Новий період української історії привніс нові зміни в повсякденне життя громадян, у їхні вибори соціальних стандартів, смаків, уподобань, форм самореалізації тощо. Адже попередня воєнна риторика вже починала змінюватися на усталені мирні форми існування громадян. Це напряду впливало на першочерговість обрання особистістю своїх, а не примусових напрямків реалізації трудового й дозвільного потенціалу.

На нашу думку, окрім радянського визначення відбудовчого періоду в житті повоєнної України як «героїчної сторінки» чи часу «славних трудових перемог», цей відтинок ще з кінця 1940-х і до початку 1960-х рр. ознаменувався більш реалістичними і драматичнішими соціальними зламами. Це можна проілюструвати соціально-психологічною ситуацією, яка склалася в районах крупних новобудов чи об'єктах потребуючих лише ремонтно-відбудовчих заходів.

Зупинимося на деяких соціальних характеристиках тих людей, які прибували на ці будівництва. Трудові колективи формувалися стихійно; за соціальними, культурними, психологічними, статевими ознаками були різнобарвними, не усталеними. Їхнє розшарування проходило поступово і складно, зокрема, це викликано великою текучістю кадрів, тимчасовістю співпраці й співжиття тощо. Отже:

1. Молоді спеціалісти, направлені по розподілу після закінчення навчальних закладів, а також підлітки після школи (не завжди її закінчивши, переважно із сіл, вбачали в цьому шанс «вирватися» в нове життя). Такі випускники вузів, ремісничих училищ, шкіл переважно були ще соціально й психологічно не сформованими. Для них ці нові реалії видавалися суцільним викликом, раніше невідомими стосунками. Вони мали увібрати нове життя з новими правилами. Їх подальше соціальне становлення цілком залежало від впливів відповідного оточення. Трудові й побутові колективи з добре налагодженою системою педагогічного виховання, із застосуванням потужних ідеологічних засобів уміло формували «правильного» будівника. Натомість, коли молода особа не була охоплена потрібним колективним впливом відразу попадала під опіку антисуспільного елементів, яких в новозібраних колективах було вдосталь. У цьому разі таке юнацтво формувало у собі світогляд неприйняття громадянських правил соціалістичного співжиття, жило споживацькими уподобаннями.

2. Молоді люди (в тому числі і без освіти чи фахової кваліфікації), часто сім'ями, направлені від установ, колгоспів або добровільно приїхали, аби спробувати себе у новому житті. Найпершими ризиками, з якими стикалися такі молоді люди були ті ж нові, невідомі до цього стосунки і правила життя. Патріархальне виховання зі своєю християнською правильністю сприйняття оточуючих реалій і ставлення до людей в нових умовах часто не витримувало випробування. Доросле життя таїло в собі і дорослі спокуси. Зокрема, такі сім'ї чи молоді люди намагалися товаришувати із собі подібними. А засобом до дружнього зближення були переважно спільні пиятики. Це значно підвищувало вірогідність подружніх зрад чи статевої розпусти. Особливо цьому сприяли негаразди на роботі чи побуті, житлова невлаштованість, нездійсненність очікуваного добробуту, особисті розчарування тощо. Все це сприяло підвищенню відсотку розлучених молодих пар, збільшенню числа одинаків.

3. Селяни, які під будь яким приводом чи будь яким способом намагалися вирватися із «колгоспної панщини» й сільського безвихіддя. Такі працівники легко прощалися зі своїм минулим і були готові розпочати життя «з чистого аркушу». Хоча на початках вони були переважно різноробочими, їх переважна більшість ставала основою для формування потужного трудового прошарку, руками якого здійснювалися основні економічні перетворення в республіці. Проте, як вихідці із сіл, з відповідним рівнем культури, вони довгий час залишалися соціально не адаптованими в нових трудових й побутових відносинах. Часто їхньою наївністю й відкритістю користувалися антисуспільні елементи, які підговорювали на протиправні вчинки. Психологічна нестійкість й довірливість приводила їх до кримінальних угруповань чи злочинних груп на виробництві.

4. Частина демобілізованих, які не знайшли свого призначення, визнання на батьківщині й подалися у регіони великих відбудов і новобудов. Особливістю таких працівників була наявність попередніх виробничих негараздів і відповідного негативного досвіду (напр., стикання з відсутністю дружнього трудового колективу, руйнацією підприємства), непростих соціальних відносин (напр., відмова у належному соцзабезпеченні, втрата житла) і особистих стосунків (напр., трагедії у сім'ях). Вони переважно мали значний життєвий досвід, але невлаштованість й особисті драми змушували їх шукати нового застосування своїх сил і знань. У разі неналежної опіки з боку ідеологічних структур, вони могли підпадати під інший вплив. Часто розчаровані, з нелегким минулим, вони ставали легкою здобиччю кримінальних елементів, у побутових ситуаціях могли виказувати антирадянські міркування, здійснювати кримінальні вчинки. Для такої категорії п'ятика часто ставала найбільш привабливим елементом дозвілля.

5. Соціально усталені громадяни, зі значним досвідом виробничої чи партійної роботи, із затребуваними виробничими спеціальностями, проте, які не змогли з тих або інших причин реалізуватися на батьківщині і приїхали з метою втілити свої здібності в нових умовах. Характерним для них було бажання покращити своє життя, підняти соціальний статус і матеріальний статок, вони самовіддано просувалися посадовими щаблями, формували навколо себе необхідну мережу потрібних знайомств і методів взаємодопомоги. Саме вони придумували й організовували схеми розкрадання державних коштів, незаконного фінансового й матеріального збагачення. Але в радянських реаліях такі працівники найперше наражалися на звинувачення в кар'єризмі. Менш успішне, але більш заздрісне оточення чуттєво реагувало навіть на незначне покращення життя одного із своїх членів. І найбільшим покаранням таким вискочкам було навіть позбавлення не волі, а партбилету як єдиної перепустки у достойне життя.

6. Тимчасово прикомандировані спеціалісти. Їх переважна частина поверталася назад, до своїх домівок і виробництв, проте для більш амбітних це була нагода знайти у новій роботі незвідані професійні й кар'єрні перспективи. Сюди можна віднести і переселенців з Росії. Вони лишалися, викликали сім'ї й поселялися назавжди. На початках відбудов вони селилися у ближніх селах. На жаль, їх значна частина надовго залишалася соціально і культурно не прийнятою для місцевого населення, у повсякденні вони завжди були «іншими», чужими. Їхня асиміляція проходила досить складно, особливо коли вони не виказували бажання зближуватися із сільською громадою (це часто спостерігалось у сім'ях переселенців, де главою був військовий). Культурна і мовний різниця залишала їх у статусі девіантів протягом не одного покоління. Із розростанням будівництва

стихійно утворювалися робітничі поселення (згодом, містечка, якими і зараз рясніє Дніпропетровщина, Харківщина, Донбас). Саме тут новосели формували своє мовно-культурне середовище, шкалу моральних цінностей, правила поведінки тощо. Зазвичай такі мікросоціуми були надзвичайно криміналізовані, адже у них правота сили була найпершим мірилом авторитету. Звідси випливає і проблема молодіжного спілкування, яка з кінця 1940-х рр. на десятиліття започаткувала крайне агресивний характер стосунків між місцевими жителями і жителями робітничих поселень, міських районів. На нашу думку, молодіжні протистояння, масові бійки, криміналізація повсякденного життя — все це результат не бажання переселенців прийняти правила культурного співіснування.

7. Вищеозначені реалії як найкраще сприяли поселенню в місцях будівництв колишніх засуджених або тих, кого розшукувала міліція. Умови соціальної неусталеності, стихійності, значної текучості кадрів дозволяли їм довгий час знаходитися на волі, а спрощена процедура оформлення на роботу і подальше отримання документів швидко легалізували їхнє життя. Такі кримінальні авторитети гуртували навколо себе різномасових злочинців, молодь, морально не стійких та т. п. Із кінця 1940-х рр. криміналізація територій колишніх відбудов і новобудов залишалася однією із найбільших в Україні. Окрім кримінальників, ці об'єкти притягували і злочинців «у білих комірцях». Це різноманітні аферисти та шахраї. Величезні матеріальні та фінансові ресурси, які спрямовувалися у відбудовчі регіони, стихійне скупчення значної кількості випадкових людей були ласими шматками для проявів їхньої спритності. Економічні злочини, шахрайство, спекуляція — ці та інші правопорушення тут передували.

Підсумовуючи можна правомірно стверджувати, що закладені з кінця 1940-х рр. соціально-демографічні ризики і створення відповідних умов для проявів соціальних девіацій дозволяють констатувати визначення цих територій як патогенних.

Все це викликало значні міграційні процеси в Україні, призвело до різкого збільшення числа іноземних громадян у самій республіці. Натомість, українці стали вагомою частиною переселенців у інші регіони СРСР. Визначальну роль у цьому відіграла постанова пленуму ЦК КПРС (23 лютого — 2 березня 1954 р.) «Про дальше збільшення виробництва зерна в країні та про освоєння цілинних і перелогових земель». На заклик партії на цілинні землі Казахстану, Сибіру, Поволжя, Північного Кавказу прибули сотні тисяч новоселів, серед них понад 350 тис. юнаків і дівчат з усього СРСР². У лютому 1954 р. на цілину виїхала перша група української молоді, яка складалася з кількох десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів і будов Київщини. Робітничі

колективи низки колгоспів, утворених на цілих землях, майже повністю складався з переселенців-українців. Так було, наприклад, у радгоспах «Київський», «Харківський» Кустанайської, «Київський», «Херсонський» Акмолінської³ областей та ін. Лише у 1954–1955 рр. до Казахстану з України прибуло понад 93 тис. осіб; направлено 60% випускників сільськогосподарських інститутів і технікумів, училищ механізації. За 1954–1961 рр. з України для участі в збиранні врожаю лише у північних районах Казахстану було направлено понад 163 тис. осіб, переважно механізаторів. Багато українських посланців оселилися там назавжди⁴. У самій УРСР це призвело до погіршення якості соціального складу молоді. Адже переважна більшість виїжджаючих була соціально активними, професійно перспективними громадянами, які могли значно покращити загальний освітньо-культурний рівень республіки, її економічного укріплення. Їхня поведінка, трудова самовіддача були б вмотивованими — вони працювали на відбудові своєї батьківщини. Натомість, їх місце займали категорії громадян, які ми означили при розгляді соціальних проблем в районах відбудов.

Соціальне напруження навколо і серед новоприбулих українців, про яке вони писали у своїх листах до рідних, було викликане не лише відчуттям невлаштованості, усвідомленням статусу тимчасовості свого проживання. На нових місцях повсюдно відчувалося віяння ГУЛАГу. Частина звільнених з таборів залишалася в цих місцях на поселенні, а ті, що втратили контакти з рідними — на постійне проживання. Тут же концентрувалися чисельні спецпоселенці з республіки: колишні куркулі, німецькі посіпаки, члени їхніх сімей та члени сімей українських націоналістів, громадяни, виселені з УРСР за громадськими вироками, «паразитуючі» елементи та ін. Таким чином, тисячі людей рухалися по цих територіях, перемішувалися в цілих районах, на новобудовах.

Побутова невлаштованість змушувала молодих людей розділяти закони виживання, з посилюючою роллю статевих диспропорцій (у нашому випадку — кількісна перевага осіб чоловічої статі). Вийшовши з-під контролю родини і локальних спільнот, молодь дуже швидко ставала носіями девіантних переконань, зазнавала масової маргіналізації (втрата колишнього соціального статусу й невизначеність існуючого). Увесь цей величезний потік людей, вирваних зі звичного соціуму, вливався в нестійкі спільноти з ослабленими колективними зв'язками і відносинами, неефективними регуляторами індивідуальної і групової поведінки (громадська думка, моральні заборони і т. п.). Слабкість звичайних форм соціального регулювання, адміністративного контролю в ряді випадків компенсувалося елементами стихійної самоорганізації, створенням угруповань, які захищали своїх членів від впливів «інших», агресивних дій

«чужих», натомість вимагали підлеглості слабких більш сильнішим, незаперечної місцевому (колективному) «авторитету», а всіх разом — принципу кругової поруки.

Переживши усі ці життєві злами, зазнавши впливів політичних і кримінальних девіантів, частина громадян поверталася в Україні, і залишалася носіями цих негативних поведінкових новотворів. Перебуваючи вже в інших соціальних умовах вони при певних сприятливих обставинах скоріше криміналізували свої зв'язки, професійні можливості, направляли особистісні і творчі якості на речове збагачення, вмотивовували правопорушення тощо.

Недосяжність радянського побуту до світових стандартів, а відповідно і присутність від цього відчуття роздратованості через негідність реалій оточуючого життя наочно оприлюднилося демонстрацією досягнень «західної індустрії» — 24 липня 1959 р. відкрилася Американська національна виставка в Москві. У парку Сокольніки американські інженери спорудили низку футуристичного вигляду павільйонів, у яких відбувався показ творів мистецтва і моди. Особливий ажіотаж спостерігався на показах найновіших американських побутових товарів. Понад 2 млн. людей прийшли до парку, аби послухати, як американські гіді розповідають про пральні машини, полароїдні фотоапарати, побачити зразок будинку на одну сім'ю, скуштувати легендарну Pepsi Cola⁵. Вони вистоявали багатогодинні черги, аби хоча б глянути на повсякденні атрибути іншого світу. За словами очевидців, це був справжній шок, адже у головах радянських людей переважав стереотип про страхітливе життя в капіталістичному світі. І хоча як не намагався Хрущов прикрасити радянські реалії під час «кухонних дебатів»⁶ з віце-президентом США Ричардом Ніксоном, деякі відвідувачі відчули всю безповоротну відсталість їхнього побуту. Тепер вони могли здогадатися про дійсні цінності і переваги західного типу життя, це зародило сумніви у правильності соціалістичного поступу.

Подібні стики радянських людей з перевагами західного життя поступово формували протестні настрої всередині суспільства. Відтоді, особливо молодь крупних міст, намагалася в своєму колі культивувати деякі елементи західного життя (одяг, музика, манера поведінки, зовнішній вигляд тощо). У сім'ях стало правилом намагатися «діставати» дефіцитні товари, таким чином підкреслюючи свою заможність, «сучасність». Лише партійна і державна номенклатура мала можливість через свою «закриту» торгівельно-розподільчу мережу отримувати подібні товари. Їх недоступність для переважної більшості спонукала появи різношерстої верстви перекупників, спекулянтів, шахраїв. У таких ділових стосунках почали з'являтися валютні операції, підробка грошей, роз-

крадання державного майна в особливо великих розмірах, зловживання тощо. На початку 1960-х рр. це призвело до суттєвого ужорсточення законодавства в УРСР⁷.

Посилення соціальної складової у внутрішньому житті радянської держави в роки хрущовської «відлиги» значно активізувало протестні прояви і протиріччя в середині самої економічної системи. Адже лише декларативно вона базувалася на відповідному матеріально-фінансовому та науково-технічному забезпеченні, зростанні матеріальної зацікавленості працівників у підвищенні продуктивності праці, її результативності. Це призвело до того, що продуктивність праці в промисловості СРСР у 1960 р. становила 40–50% від такого ж показника у США, сукупний суспільний продукт, національний дохід і промислова продукція становила приблизно лише 60%⁸. А зовнішньополітичні амбіції радянського керівництва вимагали дотримання хоча б паритету у воєнно-промисловій сфері. Це означало, що витрати на оборону мали все більше зростати, а забезпечення соціальної сфери все більше звужуватися. На практиці це призводило до зростання соціальної напруги в суспільстві, що стало особливо помітним уже на початку 1960-х рр. Рішення уряду підняти з 1 червня 1962 р. роздрібні ціни на певні продовольчі товари викликало різкий протест по всій країні. В деяких містах він вилився у пряме протистояння влади і народу. Трагічні події у Новочеркаську⁹ викликали посилення жорсткості у ставленні політичного режиму до своїх громадян. Разом з тим прискорили перегляд владою формату «спілкування» з народом (аби надалі унеможливити подібні виступи, були посилені агентурна робота, різноманітні превентивні заходи тощо).

В 1962 р. Україна не добрала товарного зерна, а сувора зима і весняна посуха 1963 р. стали причиною неврожаю того року. В Києві поширилися панічні чутки, що вводитимуться картки на хліб і суттєво «зрізані» фонди на продаж населенню крупи, цукру, мила, солі. Великі перебої з постачанням хліба стались у місті суднобудівників Миколаєві. Щоденні поставки хліба з необхідних 150 т були знижені до 102. У місті склалася напружена обстановка масового невдоволення. Вантажники в порту відмовилися вантажити борошно на кораблі, які відправлялися на Кубу, і на завантаження були кинуті військові підрозділи. «Щоб уникнути відкритих виступів і просто страйків або ще гірших явищ», перший секретар ЦК КП України П. Шелест «на свій страх і ризик» дав вказівку заступникові голови Ради міністрів УРСР збільшити фонди на хлібу для Миколаєва¹⁰.

Не кращою була ситуація на селі. Спроба догнати і перегнати США з виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення завершилася повним провалом. У всій країні не вистачало хліба для задо-

волення потреб населення і з 1963 р. його почали закуповувати за кордоном.

У листопаді 1963 р. П. Шелест записав у своєму щоденнику: «На станції Роздільна у 12 вагонах демобілізовані з армії грузини влаштували п'яний дебош. Відкрито висловлювали незадоволення на адресу Хрущова, захищали всі дії і порядки при Сталіні, вихваляли політику Маленкова. У Стамбулі з нашого туристичного пароплава залишилася 21 людина... Все це доволі неприємні речі, і це надто прозоро говорить про наш політичний стан... Зараз у нас катастрофа з сільським господарством, і це не може не відобразитись на політичному престижі в цілому і зокрема на престижі Хрущова»¹¹. Гострота соціальних проблем у суспільстві не змінилась, і політична напруженість не спадала. Все це значно активізувало деструктивні рухи в середині суспільства.

Почасти основи радянської ідеології зазнавали нищівних кпинів не лише через очевидні прорахунки чиновників. Винуватцем цілої хвилі народного кепкування, фольклорних новотворів усної творчості був і сам Хрущов. Його віра в безмежні можливості кукурудзи як універсальної культури, абсурдне географічне розширення посівів «королеви полів» стало невичерпним джерелом для справжнього буму в сміховій культурі українців. Спалахи його волонтаризму викликалися лише внутрішніми відчуттями провадити самі ті, а не інші реформи. У нашому прикладі теоретична база «народного академіка» Т.Д. Лисенка стала поштовхом для чергової авантюри. Все це викликало не однозначні настрої серед фахівців та громадськості. Частина науковців і агрономів-практиків скептично, але без серйозних заперечень поставилася до універсальності цієї культури. Проте функціонери від науки і місцеве керівництво сприйняло нові віяння як чергове завдання, яке необхідно було виконувати за всяку ціну: «потрібно — будемо сіяти». Громадський загал також розділився на показушних прибічників і противників, останні виказували своє негативне ставлення до цієї авантюри переважно у вузькому колі колег, а також у побутових ситуаціях. Відомо, що повсюдне насадження «чудо-культури», а також сої, гороху навіть у тих районах, де вони не встигали дозріти через природні причини, супроводжувалось великою особистою зацікавленістю самого М. Хрущова. «Але тут є небезпека, — заявляв водночас сам М. Хрущов. — Одним словом, доведуть плантації кукурудзи до таких розмірів, що люди не зможуть забезпечити потрібний догляд за посівами. Такі „прихильники” кукурудзи потім усе звлять на Хрущова»¹².

Більш драматично розвивалися події навколо масштабних перетворень. 25 березня 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила рішення про початок будівництва Кременчуцького гідровузла на Дніпрі. Спорудження ГЕС та

водосховища викликало потребу перенести на нові місця багато населених пунктів. Зокрема, м. Новогеоргіївськ (Кіровоградської обл.) разом з іншими 22 селами та хуторами примусово переселили, а 17 березня 1961 р. було прийнято рішення про їхнє об'єднання в одне місто¹³, яке пізніше перейменовували тричі¹⁴. Перед затопленням кожен господар мав власноруч розібрати свою садибу, зовсім старі хати просто зносили бульдозерами; грошові компенсації були мізерними і на них не можна було організувати господарство на новому місці. Очевидці згадували, що для них було справжнім горем бачити вирубаніми усі дерева. Траплялися і трагічні випадки, коли місцеві, «рубачучи свої дерева, кидали сокиру і лізли в петлю, накладаючи на себе руки прямо на недорубаному дереві»¹⁵. У побуті люди це обговорювали вкрай різко, знервовано, проте публічних виступів, як у інших місцинах¹⁶ не було зафіксовано. Новосели себе відчували вигнанцями, і навіть державні матеріальні допомоги не могли заступити протестні настрої, незадоволення режимом ще довгий час. Це також сприяло непорозумінню всередині родин: молодь переважно легко сприймала такі життєві новації, натомість для старших людей це залишалося неприйнятним, такі спогади болісно відчувалися і виказувалися протягом усього життя.

Подальше активне спорудження в середині 1950-х — першій половині 1960-х рр. водосховищ Дніпровського гідрокаскаду суттєво вплинуло на соціальну сферу підтоплених територій, моральний стан вимушених переселенців. Вчені, вивчаючи етнонаціональні процеси в сільській місцині, вказували на важливість чинника насильного переселення з регіонів будівництва водосховищ у процесі скорочення українському сіл¹⁷; відзначили, що в густозаселеному регіоні у зоні Каховського водосховища руйнації піддавалися створені впродовж історичних епох економічні і господарські зв'язки територій¹⁸. Мовиться про колосальні культурні і духовні втрати. Адже дніпровськими водосховищами було затоплено більше 3 тис. населених пунктів, зігнано із власних земель більше 3 млн. людей, знищено понад 500 тис. садиб, зруйновано і затоплено більше 2 тис. 500 релігійних храмів, майже 3 тис. шкіл, приблизно стільки ж бібліотек і музеїв. Було затоплено більше 10 тис. цвинтарів і більш як 5 млн. могил на них, внаслідок чого сьогодні майже 15 млн. громадян не можуть відвідати місця поховання родичів¹⁹. Наталя Горло приводить шокуючі факти прояву цинізму працівників, які опікувалися перенесенням кладовищ. Хто їм доплачував більше, рештки тих родичів вони відкопували. Свідки бачили це страхіття, розриті могили, по цвинтарі кругом валялися людські рештки. Сельчанам пропонували: «Вибірайте, де ваше!», все інше буде захоронено в братській могилі²⁰. Таким чином, були потоптані сакральні цінності українців, які в національній культурі

завжди займали визначне місце. В родинях не приховували гіркоти від цього, в зовнішніх стосунках вона тамувалася, але за принагідних зібрань (родинні події, поминальні дні тощо) гнів періодично виказувався.

Знищення природного оточення також драматично позначилося на реакціях людей, вони плакали, коли на їхніх очах вирубували плавні, дехто втрачав розум. Дослідники справедливо вважають, що українці за менталітетом є прихильниками традицій, тож різка зміна умов існування вплинула вкрай негативно. Люди, які втратили свою малу батьківщину, готові її повернути будь-якою ціною. Мешканці прибережних сіл Київського водосховища прагнули його спуску: «Навіщо? Щоб підняти рідні землі з дна морського. Всі розуміють, що минулої родючості вже не повернути. Але заради помсти за зірваних з обжитих місць батьків вони — за осушення»²¹. Були зруйновані традиційні поселенські структури українського села, господарські зв'язки територій. Занепала місцева промисловість, внаслідок чого люди опинилися без роботи. Так, запорізькі промартілі працювали на сировині із лози та рогами, після затоплення плавнів Каховським водосховищем такі промисли закрилися. Це призвело до падіння життєвого рівня переселенців, що стало однією із причин прискореної міграції населення регіону, особливо молоді, людей працездатного віку, які виїжджали в міста чи індустріальні центри²².

Це також підсилювалося катастрофічною невлаштованістю побуту переселенців. При побудовах нових поселень, розбудовах частин сіл не враховувалися господарські інтереси селян, втрачалася архітектурна особливість їхніх обійсть. Нестача будматеріалів, утруднення водопостачання, незадовільні темпи електрифікації, відсутність шкіл і лікарень — все це змушувало переселенців саботувати недолугі заходи держави і виїжджати в інші області республіки. Формалізм і показність масштабних новобудов відзначав Олександр Довженко: сільбуд обмежився наданням креслень і типових схем, а колгоспники були змушені вирішувати питання свого благоустрою так, як вміли, як вчили їх батьки і діди²³. Моральний клімат в місцях новобудов був вкрай негативним, а міжособистісні стосунки напруженими. Про це замовчували офіційні документи, проте українські митці у своїх творах розкривали дійсну картину цих протиріч, людських страждань і компромісів. «Поема про море» Олександра Довженка, «Шугаї» Сергія Плачинди, «Собор» Олеся Гончара — у цих творах показано приклади знецінення людської гідності, зневаги до пам'яті про історичне минуле. Дійсне ставлення людей до цього було закарбовано і у фольклорі: «Кому Каховське море, а кому — горе», «Збудували море людям на горе» та ін. Узагальнюючи, дослідники виокремлюють очевидні негативні зміни в «моральному обличчі населення», поведінці та настроях переселенців²⁴. На сьогодні на території України функціонує 1 тис.

157 водосховищ, і можна лише уявити масштабність трагедії в історії їх створення.

Урбанізаційні процеси також вплинули на соціальну стабільність українського суспільства. Збільшення міського населення відбувалося за рахунок природного приросту, механічного приросту (міграцій) і перетворення сільських населених пунктів на міські (так звані адміністративно-територіальний приріст). В радянських реаліях нові міста і селища міського типу формувалися слідом за творенням промислового, військового чи транспортного комплексу і були, по суті, додатком їхньої виробничої структури. А з часом, через відпрацювання чи неактуальність виробничих потужностей (напр., закінчення видобутку вугілля) такі міста різко занепадали і ставали депресивними²⁵. На відміну від міст, які протягом тривалої еволюції ставали центрами адміністративних районів і були тісно пов'язані зі своєю периферією, нові міста таких тісних зв'язків із сусідніми населеними пунктами не мали і функціонували ізольовано²⁶. Принагідно це призводило до протистояння між молоддю новоселів та жителів навколишніх сіл. В деяких промислових містах (напр., Кривий Ріг, Кременчук) небезпеку громадському порядку становили не усталені злочинні угруповання, а молодіжні бандитські об'єднання порайонного (селищного) типу.

Для періоду хрущовської «відлиги» характерним стало таке явище, як «сільська урбанізація», що являла собою, по суті, насильно-бюрократичне зселення людей з малих, зарахованих до неперспективних сіл і хуторів на центральні садиби укрупнених колгоспів і радгоспів. Така «урбанізація» завдавала чималу шкоду життєдіяльності селянства, оскільки відривала його від вікового родинного обійстя, і більшість не бажала переїжджати. Зокрема, найбільша кількість хуторів була у Волинській області, а протягом лише травня–червня 1951 р. було зселено 14 тис. 300 дворів²⁷. Здійснювані укрупнювально-переселенські акції щодо селянства тримали мешканців села у постійній напрузі. Селяни нерідко виявляли невдоволення й не бажали миритися зі свавіллям влади стосовно них. На адресу вищих інстанцій надходила з Волині велика кількість як індивідуальних, так і колективних листів-протестів. Так, житель хутора Будиніно Смолярівської сільради Петро Ковас заявляв: «Свій будинок нікуди перевозити не буду і нікого не допущу, щоб його розібрали. На хуторі селянину жити краще, тут можна мати добре господарство, а в селі цього не будеш мати»²⁸; жителька с. Шалобово Рожищенського району скаржилась у вищі партійні органи на те, що «раніше в колгосп заганяли, а тепер зганяють із хуторів, якщо не підкоритися їм, то прийдуть і знищать твій будинок, от так і живи»²⁹.

Мешканці багатьох не великих сіл, хуторів категорично відмовлялись переселятися на центральні садиби колективних господарств і будь-що намагалися мігрувати в міста, на будови, створюючи тим у господарствах напругу із забезпеченням трудовими ресурсами. Деякі історики вважають, що примусове переселення хутірських господарств можна цілком вважати терористичними діями стосовно селянства³⁰. При цьому селяни-одноосібники втрачали землю, реманент, худобу, господарські та житлові будови. Їх насильницьки приписували до колгоспів. Цей процес тривав до середини 1950-х рр. У західних областях України, зокрема, лише за 1950–1954 рр. було переселено 94 тис. 500 дворів із 196 тис. 100, які були описані на початку 1950 р.³¹ Так, у Станіславській області лише за 1954 р. було зселено 586 хуторських господарств, із них змушені були проживати в чужих будинках 17 сімей. У Волинській області на початку 1955 р. було зселено понад 3 тис. 300 господарств, із них 132 відправлено до східних областей республіки, а у 3 тис. 300 господарств були розібрані житлові й господарські приміщення³². У Ровенській області фактично було зселено на початку 1955 р. 1 тис. 700 господарств при плані 400, із них до південних областей республіки було відправлено 134 хутірських господарств³³. Із західних областей України хутірські господарства переселялися переважно в межах республіки. Однак у багатьох випадках їхні власники чинили жорсткий опір, бралися за зброю, вбивали партійних активістів, агітаторів тощо. Тоді такі сім'ї репресувалися, опинялися у Сибіру, а майно конфісковувала держава. Нерідко воно розкрадалося місцевим керівництвом, а частково йшло на зміцнення ще слабких колгоспів. Наступ на нечисленні села здійснювався й у другій половині 1950-х рр., особливо активно тоді, коли розпочалася ліквідація малих сільських поселень чисельністю до 50 осіб. Таких населених пунктів в Україні налічувалося 58 тис. 500. У результаті антихутірських акцій в УРСР протягом 1957–1959 рр. відбулося зменшення хуторів у 7 разів, залишилося лише 8 тис. 400 хутірських поселень³⁴. Проте радянська традиція перевиконання планів при будь-яких обставинах спрацювала і тут: з 1959 по 1965 рр. було знято з державного обліку ще 9 тис. 441 населений пункт, до означених хуторів додалися і малі села³⁵. Щодо початку 1950-х рр., то, окрім економічної «доцільності» зселень, влада переслідувала і цілком прагматичну мету — таким чином «вибивалася» економічна база забезпечення діяльності загонів УПА, що врешті і призвело до їхнього повного розгрому.

Коротко підсумовуючи, можна стверджувати, що урбанізації села завдала непоправної шкоди не лише народному господарству. Життєвий рівень переселенців значно погіршився, більшість із них вже ніколи не досягли попереднього рівня добробуту, якого вони здобули своєю підпри-

емливістю та важкою особистою працею. Вони існували завдяки чіткій організації праці, зі своїми консервативними правилами поведінки, особливостями дозвілля, унормованою шкалою довіри у стосунках зі сторонніми людьми. Загалом вони не були готовими до колективної праці та відповідальності, насторожено зустрічали усі новації від оточуючих стосунків.

Новосели відчували невпевненість в нових умовах проживання, недовіряли сусідському оточенню, ними опанувало відчуття безвиході від нездатності впливати на хід свого життя. Хутірська молодь не була корпорована у світ піонерсько-комсомольських стосунків, тому в нових колективах довго залишалася у статусі упослідженої. Із вливанням нових жителів порушилася усталена соціальна структура традиційного села, змінився моральний клімат такого мікросоціуму, загострилися міжособистісні стосунки його мешканців.

Укрупнення колгоспів вело до об'єднання кількох малонаселених сіл під однією назвою. Це тягло за собою стирання з пам'яті етнографічних назв сіл, які ще залишилися. До офіційної лексики, у документах земельпорядних організацій, на радіо й телебачення входила не власна назва села, а придумана назва колгоспу. Якщо врахувати, що такі найменування носили переважно заідеологізований характер, то, на думки деяких вчених, стає зрозумілим той своєрідний етноцид, який ще й сьогодні дається взнаки³⁶. Вимальовуються і завуальовані причини такого агресивного проведення переселень: хутірські господарства становили реальну загрозу розвитку колгоспного ладу в Україні, адже на противагу вони втілювали кращі зразки реалізації індивідуальної підприємливості українців, побудови родинного майбутнього на свій лад і одноосібного користування своїми здобутками. Неможливість реалізації планів повноцінного матеріально-культурного забезпечення сіл, формування залишкового принципу соціального розвитку сіл прикривалося твердженнями М. Хрущова, що «ми не можемо поки що ставити завдання електрифікувати всі дрібні населенні пункти і хутори... Ми не можемо на кожному хуторі будувати лікарню, дитячий садочок, пологовий будинок, клуб і т. д.»³⁷, тим самим змушуючи людей зселятися.

Руїнація сільської поселенської мережі, зникнення тисяч сіл — наслідок насамперед авантюристичної партійно-радянської політики стосовно українського села. Невдоволення селян умовами праці та життя, відчуття ними своєї соціальної неповноцінності зумовили міграцію молоді до міста, а звідси й пов'язані з цим наростання процесів депопуляції. Міграцію до міста прискорювало також зселення тисяч сіл, що потрапили в зону затоплення під час будівництва каскаду штучних морів на Дніпрі, гідротехнічних споруд на Дністрі та ін. Одна із причин полягала в поділі

сіл на перспективні та неперспективні, вимиранні дрібних та віддалених сіл. Земля, сільська місцевість в Україні поступово залишалися без людей, що не сприяло збереженню і облагородженню природного середовища, запобіганню перенаселення міст і пов'язаних з цим негативних екологічних явищ. Культивування ідеї «зближення села і міста» деформувало урбанізаційні процеси, вело до псевдоурбанізації. Збільшення кількості міст в СРСР за рахунок освоєння значних нових територій, і в умовах багатонаціонального складу населення вело до деформації у розвитку національних відносин. Стосовно України наслідком цього стало збільшення в складі міського населення неукраїнських елементів, водночас значна кількість українців змушена була мігрувати за межі республіки.

Радянська урбанізація значною мірою нівелювала саме поняття «місто». Відомий дослідник українського містобудування Віктор Вечерський слушно звертає увагу на те, що тоталітарний режим ліквідував в Україні європейське розуміння міста як самоврядної спільноти людей, пов'язаних суто міськими видами діяльності й відповідними традиціями. Натомість утвердилося азійське розуміння міста як державної власності, місця концентрації певних державних функцій (військово-адміністративної, фіскальної, виробничої, ідеологічної тощо), де населення є чимось другорядним, що може бути за потреби замінене, перемішане, скорочене чи збільшене, а для цього жорстко прикріплене до місця праці й проживання і контрольоване системою. Радянське місто не було самоврядною спільнотою і не мало можливостей саморозвитку; воно було не суб'єктом, а лише об'єктом спрямованих дій, які породжували містобудівні диспропорції і хаос. Наслідком цього стала дегуманізація міського середовища, зниження його інформаційного й культурного потенціалу, варварське ставлення до історичної спадщини³⁸.

Проведена в кінці 1950-х — початку 1960-х рр. так звана «радгоспизація»³⁹ створювала ілюзію різкого підвищення ефективності виробництва, а домінування робітників у структурі сільського населення прискорювало його рух до «соціальної однорідності». За задумом, зменшення чисельності колгоспного селянства і, відповідно, збільшення прошарку аграрних робітників мало на меті поступове створення нової історичної спільноти «радянський народ»⁴⁰. Проте це призвело до подальшого руйнування селянства як однорідної верстви. Його статус тепер безнадійно програвав перед робітництвом. Цьому сприяли й інші необдумані рішення в галузі сільського господарства. З 1958 р. в республіці почалася реорганізація МТС, з їхньою подальшою передачею в управління колгоспам. Це призвело до того, що до міст перебралася абсолютна більшість спеціалістів МТС і механізаторів, які боялися втратити статус і бути

прирівняними до колгоспників. Залишатися селянином, працювати на селі стало неперестигним. Це сіяло песимістичні настрої у сільському соціумі. Відтік молоді із «неперспективних» сіл набув масового характеру і здійснювався при будь якій нагоді. «Нові городяни» у ще незвичному оточенні соромилася свого походження, а міська молодь безжально нагороджувала їх образливими прізвиськами («селюк»).

Приховування повної інформації про події в середині республіки (напр., Куренівська трагедія у Києві 1961 р.) або подання їх викривленими через ідеологічні застороги (події в Угорщині 1956 р.) було одним із найбільших спонукальних чинників для появи, процвітання пліток, переказів, анекдотів. Вони в свою чергу виформовували відповідні песимістичні настрої, критичні погляди на дії держави, стихійний побутовий протест українських громадян або, навпаки, викликали нищівне (але приховане для загалу) висміювання системи, окремих радянських керівників тощо. Але і ті, і ті підважували сталий моральний клімат всередині українського соціуму знижували його керованість, призводили до формування внутрішньої нестабільності, яка періодично все ж оприявлювалася при певному збігові подієвих обставин⁴¹.

Показовим прикладом цього стали події навколо Куренівської трагедії 13 березня 1961 р. у Києві, коли бл. 650 тис. кубометрів наливної маси (відходів Сирецьких цегельних заводів) подібно лавині зійшли з Бабиного яру на житловий масив, виробничі приміщення мікрорайону Куренівка, де за офіційними даними загинуло 137 осіб⁴², а площа затоплення пульпою становила бл. 30 гектарів⁴³. Гігантська за масштабами і трагічна за характером подія в столиці радянської України не могла залишатись непоміченою її мешканцями. За твердженням дослідника події Віктора Крупини, каналами «народної правди» новина про аварію швидко поширилася Києвом, надовго потрапивши в категорію основних. Як свідчить інформаційне повідомлення КДБ від 16 березня, «аварія в Подільському районі продовжує перебувати в центрі уваги мешканців м. Києва». Така ситуація тривала досить довго. За відсутністю правдивих офіційних повідомлень новина про трагедію швидко обросла здогадками, перекрученнями і перебільшеннями. До першого радіоповідомлення про аварію (16 березня) в центрі громадської думки перебували причини і обставини цієї надзвичайної події. Висловлювались здогадки про «помсту трупів євреїв», розстріляних тут нацистами восени 1941 р., аварія пов'язувалася із «карою Божою» через закриття Києво-Печерської лаври, акцентувалась увага на поінформованість, проте свідоме приховування від киян київською владою й особисто головою виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих Олексієм Давидовим масштабів трагедії,

зображувалися гіперболізовані або ж вигадані деталі тих рокових родій. Схожі висловлювання зустрічались і в приватному листуванні, перлюстрованому КДБ⁴⁴. Після ж радіоповідомлення громадське обурення переключилося на винуватців трагедії, висловлюючи гостре незадоволення діяльністю особливо Давидова, який нібито недооцінив попередження про підозрілий витік води з яру, одностайно вважали озвучену кількість жертв применшеною⁴⁵. Були зафіксовані і прямі виступи. Так, колишній архітектор Ю. Білоус згадував, що коли Давидов з'явився у школі на вулиці Фрунзе (де розташовувався пункт реєстрації постраждалих), «люди, які заповнили майданчик перед школою, накинулись на нього з кулаками. Охорона швидко заштовхала його в машину, він швидко поїхав і більше тут жодного разу не з'являвся»⁴⁶. Кияни йому цього не могли пробачити і надалі. Коли в 1964 р. у новозбудованому мікрорайоні Русанівка з'явився бульвар Давидова, міські ідеологи затратили чимало зусиль аби не розбурхувати пам'яті киян, і наполегливо ширили інформації про увіковічення ім'я не київського голови, а російського гусара-партизана Дениса Давидова. Ця брехня звичайно не сприймалася, і в побуті кияни з особливим гнівом розповідали правдиву історію цього найменування.

Як зазначалося, відгуки киян свідчили про недовіру до офіційної інформації, а усі сумнівні, неповні чи скандальні інформації радянські громадяни отримували й перевіряли прослуховуючи «ворожі голоси». Київська трагедія стала потужним поштовхом до цього. Так, інформаційні донесення КДБ містять посилення людей на відомості радіостанцій Бі-Бі-Сі, «Свобода», довіру до наведеної саме ними кількості жертв у розмірі бл. 2 тис. осіб⁴⁷.

На думку місцевих жителів, є блюзнірством факт побудови на багатометровій засохлій в перемішку з кістками пульпи нового мікрорайону навпроти стадіону «Спартак» (район вулиць «Тульчинської» та «Олексія Терьохіна»). Катастрофа замовчувалася в офіційному дискурсі, інформація про неї була небажана ані для внутрішнього обговорення, ані для закордонної аудиторії. Це сприяло сталому інтересу громадян до чуток, пересудів, формуванню певних недовірливих до влади настроїв.

Дещо приховане увічнення пам'яті жертв трагедії відбулося лише 1995 р., коли подалі від прохідної депо (аби не впадало у вічі), біля паркану було встановлено пам'ятний обеліск з іменами 50 загиблих «при виконанні службових обов'язків під час Куренівської катастрофи» на робочих місцях працівників трамвайного депо ім. Красіна⁴⁸. До цього подія мало озвучувалася, київські екскурсоводи оминали своїми поясненнями існування меморіального обеліску, лише нишком посвячені розповідали про привід його існування.

Інший пам'ятний знак з'явився у Бабиному яру (з місця початку цієї техногенної катастрофи) в березні 2006 р. з нагоди 45-річчя подій. У ході відзначення 50-річчя Куренівської трагедії, 13 березня 2011 р., у першому ряді Лук'янівського цвинтаря (ділянка № 34) встановлено пам'ятний знак у вигляді надгробка⁴⁹. Отже, лише після цілої низки офіційних поминальних заходів ця трагедія стала відкритим надбанням історії і перестала формувати певні настрої. Проте, залишається маловідомим факт існування на дальній (північній) частині Берковецького цвинтаря безіменних могил жертв катастрофи, лише з датою «березень 1961 р.» та з ознакою статі («невідомий чоловік», «невідома жінка»).

За нашими висновками, аби приховати, применшити антисуспільні прояви та настрої на тлі економічних «звершень» в Україні 1959-х–1960-х років влада здійснювала наступні кроки: 1) приховувала такі факти від громадськості; 2) карала підозрюваних за статтями Кримінального кодексу («антирадянська пропаганда та агітація», «розповсюдження даних, які порочили радянський лад» та т. п.); 3) для формування потрібного громадського бачення тих чи інших фактів переконувала засобами ідеологічного впливу; 4) інформаційні повідомлення свідомо «перекручували» дійсні факти в бік применшення наслідків та завданої шкоди.

Швидкий Василь (з. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX века, Института истории Украины НАН Украины.

office@krytyka.kiev.ua

Антиобщественные проявления и настроения на фоне экономических «свершений» в Украине 1950–1960-х гг.

В статье ставится проблема, каким образом экономические преобразования, реализация задач внутренней политики в Украине 1950–1960-х годов способствовали формированию и развитию антиобщественных действий и настроений в самой республике.

Ключевые слова: социальная политика, девиации, антиобщественные проявления, Украина 1950–1960-х гг.

Vasyl Shwydky (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Antisocial activities and moods on the background of economic “achievements” in Ukraine in the 1950–1960s.

The article deals with the problem how economic reforms and realization of governmental internal policies in Ukraine in the 1950–1960s contributed to the formation and development of antisocial activities and moods in the republic.

Keywords: social policy, deviations, antisocial activities, Ukraine in the 1950–1960s.

¹ Під цим ми розуміємо появу стабільних чи не стабільних за своїм складом і сутністю соціальних організацій громадян, як-то трудових колективів чи угруповань на основі побутового співжиття; вуличних, селищних самоорганізацій жителів однієї територіальної локації тощо.

² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів і пленумів ЦК. 1898–1971. — Т. 6. 1941–1954. — К.: Політвидав України, 1980. — С. 427.

³ За даними Валерія Козлова, якраз в Акмолінській області, де густина українських переселенців була однією із найщільніших у Казахстані, в середині 1950-х рр. були зафіксовані чисельні кроваві сутички серед молоді (див.: Козлов В.А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежневe (1953 — начало 1980-х гг.). — М.: РОССПЭН, 2009. — С. 99, 132–160).

⁴ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 428.

⁵ До речі, через «холодну війну» багато американських фірм відмовилися взяти участь у виставці. Коли Coca Cola також відмовилася, свій шанс побачила її споконвічна суперниця Pepsi Cola. Сам віце-президент США Ричард Ніксон вручив цей продукт Хрущову, підвівши його до відповідного стенду. Відтак фірмі вдалося забезпечити собі дуже прибутковий контракт у Радянському Союзі.

⁶ Все почалося з того, що Ніксон і Хрущов йшли виставкою у день відкриття і, зупинившись навпроти виставкової кухні, почали обговорювати технологічні досягнення своїх країн. Цю суперечку вони продовжили в телестудії RCA. Ніксон сказав, що США були попереду у виробництві кольорової відеоплівки, на яку знімали їхню зустріч. А Хрущов наполягав, що СРСР був попереду практично в кожній ділянці. Розмова продовжувалася надалі в такому ж дусі.

⁷ Зокрема, вихід указів Президії Верховної Ради УРСР 5 травня 1961 р. «Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами», 12 червня 1961 р. «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» та ін.

⁸ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 452–453.

⁹ Стихійний мітинг розпочався вранці 1 червня 1962 р. на Новочеркаському електровозобудівному заводі. Виступи проти підвищення роздрібних цін на продукти харчування переросли у масові виступи городян. У результаті розгону протестувальників була застосована вогнепальна зброя, за офіційними даними було вбито 23 людей, заарештовано 49, притягнуто до кримінальної відповідальності 116. 14 серпня 1962 р. в Новочеркаську почався «відкритий» судовий процес. Уже 20 серпня 14 осіб, яких було визнано організаторами заворушень, засудили до страти, інших — до ув'язнення від 10 до 15 років суворого режиму.

¹⁰ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 453.

¹¹ Там само.

¹² Хрущов Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. — Т. 2. — С. 282.

¹³ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 14. — С. 431.

¹⁴ Спочатку місту дали ім'я тодішнього глави радянської держави — Хрущов. З 1962 по 1969 рр. місто мало індустріальну назву Кремгес, а до сьогодні більш як 50-тисячне місто іменується Світловодськ.

- ¹⁵ <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/18/73460>
- ¹⁶ Більш драматичні випадки були зафіксовані при затопленні поблизу м. Рибінська (РФ), де було задокументовано 294 випадки, коли мешканці приковували себе ланцюгами на замки і так залишалися чекати смерті біля власних домівок (див.: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/18/73460>).
- ¹⁷ Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989. — Запоріжжя, 1995. — С. 141.
- ¹⁸ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. — К., 2000. — С. 330.
- ¹⁹ Кредо В. Дніпровський каскад ГЕС загрожує Європі? // Зелений світ. — 1996. — № 1.
- ²⁰ Горло Н. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50–70-ті рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К., 2008. — С. 223.
- ²¹ Там само. — С. 226.
- ²² Там само.
- ²³ Довженко А. Мы строим села будущего // Молодой колхозник. — 1955. — № 2. — С. 15.
- ²⁴ Горло Н. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50–70-ті рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 14. — К., 2008. — С. 228–229.
- ²⁵ Наприклад, можна назвати містечко Ватутіне, Звенигородського району Черкаської області, де вся соціальна і економічна інфраструктура з другої половини 1940-х рр. трималися лише завдяки фінансовим вливанням через розробку бурого вугілля. А з закінченням його видобування (кінець 1990-х рр.) містечко занепало.
- ²⁶ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 421.
- ²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4511. — Арк. 49, 136.
- ²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 845. — Арк. 50.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 423.
- ³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4511. — Арк. 19.
- ³² Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 423.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Панченко П.П. Дискримінаційна політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60–80 рр. ХХ ст.) // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії: У 2 ч. — К., 1996. — Ч. II. — С. 249.
- ³⁵ Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. — К., 2006. — Т. 2. — С. 450.
- ³⁶ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 425–426.
- ³⁷ Хрущев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. — М., 1963. — Т. 6. — С. 468.
- ³⁸ Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. — К., 2003. — С. 12.

³⁹ Аби поліпшити організацію сільськогосподарське виробництво реформою здійснювалося укрупнення сотень колгоспів, переводу частини з них до радгоспної системи, реорганізація колгоспів у радгоспи (див.: Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 432–436).

⁴⁰ Спробу визначення поняття «радянський народ», як «нової історичної спільності людей різних національностей», зробив М. Хрущов у доповіді на XXII з'їзді КПРС (1961 р.). Ця дефініція не потрапила до нової програми КПРС, але розроблялася в суспільно-політичній літературі.

⁴¹ Докладніше див.: Швидкий В.П. Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К., 2011. — С. 83–98; Вип. 17. — К., 2012. — С. 167–185.

⁴² Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (кер. кол. упор.) та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 9.

⁴³ Там само. — С. 14.

⁴⁴ Крупина В.О. «Жертв багато, а в газетах нічого не пишуть...». (Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. в Києві) // Український історичний журнал. — 2012. — № 4 (505). — С. 146.

⁴⁵ Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (кер. кол. упор.) та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 10–11.

⁴⁶ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... — К.: Факт, 2000. — С. 71.

⁴⁷ Ця цифра близька до висновків сучасних киевознавців. На думку дослідника Олександра Анісімова, Куренівська трагедія забрала життя 1500 осіб. (див.: Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... — К.: Факт, 2000. — С. 12).

⁴⁸ Напис на правій грані обеліску свідчить, що його було збудовано за проектом архітектора В. Собцова, 1994 року.

⁴⁹ Крупина В.О. «Жертв багато, а в газетах нічого не пишуть...». (Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. в Києві) // Український історичний журнал. — 2012. — № 4 (505). — С. 153.